

РОЗДІЛ III. ПСИХОЛОГІЯ–ПЕДАГОГІКА

*Богатирьов Андрій Іванович,
головний науковий співробітник науково-
дослідної лабораторії науково-дослідного
центру Інституту кримінально-
виконавчої служби*

РОЛЬ МОРАЛЬНОСТІ Й ПРАВОСВІДОМОСТІ У ФОРМУВАННІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ СПІВРОБІТНИКІВ ВИПРАВНИХ КОЛОНІЙ

Проаналізовано значущість моралі та права для службової діяльності співробітників виправних колоній. Визначено роль моральності й правосвідомості у формуванні професійної деформації таких співробітників виправних колоній.

Ключові слова: моральність; правосвідомість; професійна деформація виправна колонія.

Анализируется значимость морали и права для служебной деятельности сотрудников исправительных колоний. Определена роль нравственности и правосознания в формировании профессиональной деформации сотрудников исправительных колоний

Ключевые слова: нравственность; правосознание; профессиональная деформация; исправительная колония.

This article analyzes the importance of morality and law for the official activity of employees of correctional colonies. Morality and legal consciousness role are determined in shaping of the professional deformation of those employees.

Key words: morality; legal consciousness; professional deformation; correctional colonies.

Нормативність поведінки особистості зумовлює ефективність її соціальної ідентифікації, самоактуалізації та діяльності. Саме тому в контексті професійної діяльності співробітників виправних колоній суттєвого значення набувають такі базові нормативні системи регуляції поведінки, як мораль і право. Філогенетична інтегрованість цих систем розкривається через їх функціональну пізнавально-оцінну, нормативно-регулятивну та ціннісно-орієнтаційну єдність.

Дотримання нормативності співробітником виправної колонії засноване не лише на зовнішньому впливові виконання ним службових обов'язків, а й може бути внутрішньою стороною його діяльності. Можливість внутрішнього засвоєння моралі та права як імперативів зумовлюється саме тим, що вони є загальноприйнятими цінностями.

Моральні імперативи поведінки є альтернативними, переважно діючими через внутрішні, суб'єктивні принципи, формування яких здійснюється шляхом синтезу нормативності, притаманної конкретним соціальним прошаркам

(стратам). Вельми суттєвим (а в деяких ситуаціях – вирішальним) є те, що мораль і право не лише виконують імперативні функції, а й стають для особистості цінностями.

У ХХ ст. учення про правові та моральні цінності пов'язано з іменами таких видатних мислителів і гуманістів, як А. Швейцер, А. Шопенгауер, Ю. Хабермас, а також із плеядою російських релігійних філософів – М. Лосським, Е. Ю. Соловйовим та ін. Тенденції розвитку сучасного українського соціуму полягають у трансформації соціального буття на межі другого і третього тисячоліть. Цей період характеризується активізацією духовності, “...коли інтенсифікується процес інтелектуальних пошуків, загострюється почуття соціальної незадоволеності, підвищується інтерес до ірраціонального, апологетизується абсолютна воля”.

На думку А. В. Дулова, найзагальнішою причиною професійної деформації осіб, які здійснюють правосуддя, є “недостатній розвиток морально-правових якостей особи, відсутність необхідного переконання у важливості та відповідальності виконуваної соціальної ролі, недостатньо ґрунтовні знання всіх особливостей виконання цієї соціальної ролі” [1, с. 132].

Мораль і право є специфічними феноменами життя людей, що визначають соціальні цінності перехідних епох і станів. Вони “по праву вважаються вищими, тому що багато в чому визначають поведження людини в інших системах цінностей” [2, с. 349]. Для аналізу правових і моральних явищ у сучасному соціумі співробітників виправних колоній спочатку потрібно виявити значення права і моральності в задоволенні його потреб і потім проаналізувати їх співвідношення із загальними потребами прогресивного розвитку українського суспільства.

Право і мораль відповідають визначеним потребам сучасної спільноти співробітників виправних колоній, тому що слугують регуляторами відносин у колективі, погоджуючи інтереси окремої особистості з інтересами різних об'єднань і суспільства в цілому. Моральні цінності за часом виникнення передують вияві правових, оскільки генезис перших великою мірою детермінує появу інших. Такий процес зумовлений розвитком соціально-економічних відносин. Проте не тільки економіка виступає підвалиною соціальної диференціації. У перехідні періоди історії ускладнюється громадська свідомість, у ній переплітаються її різні форми: правові, моральні, релігійні.

Виникнення моралі зумовлене процесом становлення і розвитку суспільної праці, коли виникає потреба регулювання відносин між особистістю та первісним колективом. Тому право і моральність насамперед виступають як регулятори поведінки окремої особистості, визначених спільнот, суспільства і держави. Правова і моральна системи говорять про належне та справедливе, вимагають додержуватися відповідної поведінки з погляду суспільства і держави, наділяють особистість співробітника виправної колонії визначеними правами та свободами, а у разі невиконання обов'язку застосовують до особистості порушника норми відповідальності.

Тим самим відносинам людей у соціумі надається стійкість і визначеність, тому що в таких умовах їх поведінка підпорядкована справедливому, належному та законному – моральній і правовій нормам. Проте роль права і моральності не зводиться лише до збереження та забезпечення стійкості суспільства, вона є значно ширшою. І, крім зазначеної функції, правова і моральна системи виступають регуляторами активності й удосконалення суспільних відносин.

Моральні якості особистості виявляються у практичній діяльності на підставі визначених ідеалів окремої особистості й існуючих у соціумі моральних і правових норм. Моральні дефекти і дезорієнтація особистості, на думку В. В. Бойка, є передумовою професійної деформації. Моральний дефект зумовлено нездатністю включати до роботи такі моральні категорії, як сумління, доброчесність, добропорядність, чесність, повага до прав і гідності іншої особи, при цьому формування емоційного вигоряння полегшується. Збільшується ймовірність байдужості до суб'єкта діяльності й апатії до виконуваних обов'язків [3, с. 107].

Моральна і правова свідомість – це знання моральних і правових норм, принципів, практики моральних і правових відносин. У сфері моралі знання норм є обов'язковим, оскільки лише у такому разі вони виступають передумовою моральної відповідальності особистості як перед мораллю (суспільством), так і перед власним сумлінням. Вищий ступінь моральності в суспільстві – сумління, яке, на думку Г. В. Гегеля, є “процесом внутрішнього визначення добра” [4, с. 150]. Уточнюючи це поняття, зауважмо лише, що сумління є виразником, виявом морально-психологічної саморегуляції, самодетермінації поведінки особистості.

Через самооцінку, мотивацію, самоконтроль воно присутнє в кожному вчинкові особистості. Через сумління суб'єкт оцінює свої вчинки як залежні від його волевиявлення. Наявність сумління зменшує можливість учинення правопорушення та є важливим чинником для кожного, і співробітник виправної колонії не є винятком. Адже він розуміє, що від правильності виконання покладених на нього обов'язків залежить якість виправлення засудженого, його ресоціалізація як повноправного члена суспільства.

У правовій сфері незнання норм права не є підставою для звільнення особи від юридичної відповідальності. Внаслідок цього така норма, як конституційна, знайшла своє юридичне закріплення в Основному Законі нашої держави. Знання правових і моральних норм окремим співробітником виправної колонії забезпечує правильність й ефективність їх застосування у практичних відносинах із засудженими та колегами по службі.

Свідомість може виступати й у вигляді переконань у належності, справедливості та законності юридичних і моральних норм. Переконання особистості формуються у тому разі, якщо знання закону і моральних норм підкріплено також почуттям усвідомлення потреби, розумінням особливості, справедливості, розумності правових і моральних норм [5, с. 476]. Особистість співробітника виправної колонії у сучасному соціумі постійно засвоює правові

та моральні норми шляхом соціалізації, формує ставлення до правових або моральних вимог, приймає або відкидає їх, пропускаючи через свою свідомість, тобто оцінює, застосовуючи на практиці ті з них, які вважає пріоритетними з огляду на їх значущість. Отже, функція оцінювання є загальною для всіх елементів правової та моральної систем.

Однією з причин негативних змін у правосвідомості співробітників виправних колоній, котрі в подальшому сприяють виникненню професійної деформації, П. П. Баранов називає повсякденні контакти із правопорушниками та злочинцями – аморальними особами, а також вплив групових норм, традицій і настроїв “іншого життя”, які культивуються в деяких колективах працівників [6, с. 155]. Такі обставини породжують фальсифікацію та порушення вимог чинного законодавства, приховують хиби у виконанні службових обов’язків. На нашу думку, співробітники виправної колонії найбільш вразливі, оскільки коло впливу таких негативних чинників на них найширше.

Однією з ознак професійної деформації є суб’єктивне тлумачення законослухняної поведінки співробітником виправної колонії – правова легісломанія, яка полягає в тому, що співробітник виправної колонії вважає нормальним явищем свідомо чи не усвідомлено порушувати вимоги чинного законодавства, виключаючи злочинний умисел. Такий вплив, на думку В. М. Безчасного, справляється в психологічній, матеріальній, фізичній формах і має широкий діапазон від відвертого залякування та погроз до витонченого, формально переконливого схиляння і різноманітних спокус [7, с. 342].

Слід зазначити, що порушення нормативно-правової регламентації службової діяльності є доволі різноманітними. Одним із характерних порушень у повсякденній діяльності співробітника виправної колонії є правовий нігілізм – найбільш небезпечний і поширений у правовому просторі феномен. Правовий нігілізм указує на вкрай негативне ставлення до будь-яких загальноприйнятих соціально важливих цінностей.

В основі довільного тлумачення закону лежить така поведінка співробітника виправної колонії, коли він маніпулює правовими категоріями (винний, не винний тощо) залежно від певних обставин (наприклад, від показників звітності). При цьому в співробітника виправної колонії виникає притуплення почуття професійного обов’язку й актуалізується прагнення ігнорувати певні етичні цінності. Наприклад, знаючи й у цілому вважаючи справедливими вимоги Закону “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”, частина співробітників виправних колоній не вважає обов’язковим їх виконання.

Типовим емпіричним індикатором довільно суб’єктивного тлумачення співробітником виправної колонії законослухняної поведінки є: зловживання, перевищення, незастосування (у випадках, коли передбачено таке застосування) ним службових повноважень у роботі із засудженими; особисте налагодження заборонених зв’язків із засудженими, їх родичами та знайомими; використання співробітниками виправних колоній недозволених засобів, методів і прийомів у вирішенні службових завдань.

Оцінюючи поведінку співробітника виправної колонії у складній системі соціальних відносин, правова і моральна системи надають йому право обирати свій варіант можливого вектора поведінки.

Розглядаючи морально-професійні якості, які характеризують моральний образ працівника будь-якого правоохоронного органу, слід зазначити, що наявність службових повноважень ставить його в особливе становище. Він діє від імені держави, його підтримують авторитет і примусова сила влади, він може застосовувати різноманітні санкції, у тому числі застосування фізичної сили, спеціальних засобів і зброї [8, с. 35].

Відповідно до чинного законодавства співробітників виправних колоній наділено правом у визначених випадках втручатися в особисте життя засуджених, з'ясовувати обставини, які окремі засуджені намагаються приховати від оточення, знайомитися з кореспонденцією, яка надходить на адресу засудженого, вилучати заборонені предмети, тимчасово ізолювати засудженого від інших. Тому розумне і законне використання влади – головна професійна і моральна вимога до співробітника виправної колонії.

Виявляється, що у діяльності співробітників виправних колоній моральні норми відіграють не менш важливу роль, ніж норми правові. Можна навіть стверджувати, що реалізація правових норм обов'язково передбачає аналіз юридичного факту через відповідну етичну систему конструктів індивіда. Це визначається тим, що право етичне по суті, а зміст правових норм через універсальність обов'язково передбачає його етично-ціннісний аспект тлумачення.

З точки зору позитивного права, за наявності реальної загрози для життя співробітника виправної колонії він має можливість застосувати спецзасоби (гумові кийки, сльозоточиву речовину, наручники тощо) проти того, хто нападає. Етичний зміст реалізації цього права передбачає вжиття заходів уникнення застосування спецзасобу (за наявності повної правової можливості), які не передбачено нормами права, але передбачено власним розумінням певної ефективності ситуації та цінності чужого життя.

У зарубіжній літературі стосовно використання сили поліцією відповідно до міжнародних актів з прав людини звертається увага на такі вимоги: сила має використовуватися тільки у передбачених законом випадках; спочатку мають бути використані ненасильницькі засоби; шкода має бути мінімізована; використання сили має бути завжди пропорційним законним цілям; всі посадові особи мають бути навчені використовувати різноманітні засоби диференційованого використання примусу, а також застосовувати ненасильницькі засоби.

Зрозуміло, що вибір завжди за співробітником виправної колонії, і він має етичний характер. А тому проблема службової етики має розв'язуватись у доборі та підготовці кадрів для установ виконання покарань, а також контролюватися керівництвом під час безпосереднього виконання службових обов'язків і поза таких.

Таким чином, кожна сфера юридичної практики має специфічні особливості правозастосування і, відповідно до цього, має містити специфічну систему етичних норм. Уважаємо, що з допомогою права і моральності підтримується визначений порядок у виправній колонії, забезпечується гарантована безпека як її персоналу, так і засудженим.

Застосування правових норм є ефективним, коли потрібна правова регламентація та розмежування прав і свобод особистості, коли виконання юридичних норм неможливе без державного примусу, який найчастіше застосовується у регулюванні адміністративно-правових, кримінально-правових, господарських і політичних відносин у соціумі.

Порівняно з правовим, моральне регулювання є більш гнучким, витонченим, має більші можливості внутрішнього впливу на особистість, сильніше активізує внутрішні сили особи. Право має найбільший соціально-регуляторний потенціал і значимість у системі регуляторів людської поведінки, соціального життя. Ці властивості права виділяють його з-поміж інших соціальних регуляторів (нормативність, обов'язковість, наявність засобів охорони тощо), перетворюють на найбільш поширений засіб упорядкування суспільних відносин. Жодне з явищ суспільного життя (моральні канони, ідеї братства, милосердя, традиції, стандарти моди, типові форми людської поведінки тощо) не справляє, як право, загальнонормативного впливу, зобов'язувального характеру, поширеності в суспільному середовищі, а тому не може конкурувати нарівні з правом у сфері визначення людської поведінки, встановлення меж діяльності держави.

Право має верховенство як фактичне, так і юридичне. Фактичне верховенство полягає у визначенні саме правовими актами найважливіших сфер суспільного життя, державного устрою, правопорядку, прав людини тощо; юридичне верховенство виявляється у наданні цим актам обов'язковості, юридичної сили.

Однак у період трансформації виникло безліч суперечностей не тільки між новим і старим законодавством, а й між новими, щойно прийнятими законами та кодексами. Нерідко порушувалася ієрархія правових актів. Проголошене в Конституції України верховенство закону багато в чому перекреслювалося практикою прийняття підзаконних нормативно-правових актів, здебільшого відомчих інструкцій, правил, які реально розходяться з чинним законом. Усе це позбавляє українську державність правової опори. На жаль, у країні виникла ситуація, в якій право, яке має бути головним інструментом регулювання соціальних відносин, не завжди відповідає своєму призначенню.

У запропонованому В. А. Лазарєвим аналізі показників професійної деформації слід звернути увагу на принципово важливе виділення автором безкарності за порушення правових вимог [9, с. 54]. Наше дослідження показує, що з нагромадженням професійного досвіду співробітник виправної колонії орієнтується в тому, які положення закону можна порушувати без особливого ризику в роботі із засудженими. Вищенаведена зовнішня умова, на нашу думку,

має більш універсальний характер, що поширюється на органи й установи виконання покарань загалом.

Отже, моральність і правосвідомість відіграють значну роль у діяльності працівників будь-якого правоохоронного органу, і співробітники виправних колоній не є винятком. Адже їх високий рівень й тверда сталість важлива для цільового застосування службових повноважень, а дії пов'язані з їх розвитком та закріплення можуть бути засобом запобігання вчиненню співробітниками виправних колоній службових злочинів. Однак, досліджуючи моральність і правосвідомість у співробітників виправних колоній, слід зауважити, що вони становляться протягом усього життя, а тому дуже важливим є правильне виховання, визначення моралі та права, закріплення таких норм у свідомості курсанта під час навчання у відомчих навчальних закладах. На нашу думку, вказані риси співробітників виправних колоній тісно переплітаються й взаємозалежні з їх професійною деформацією.

Список використаних джерел

1. Дулов А. В. Судебная психология : учебник / Дулов А. В. – Минск : Высшая шк., 1975. – 464 с.
2. Философия : учебник для ВУЗов / отв. ред. В. П. Кохановский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2002. – 576 с.
3. Бойко В. В. Социально-психологический климат коллектива и личность / Бойко В. В. – М. : Мысль, 1983. – 207 с.
4. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / за ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 320 с.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / Владимир Даль. – М. : Рус. яз., 1999. – Т. 4. – 1999. – 596 с.
6. Баранов П. П. Стереотипы профессионального правосознания работников органов внутренних дел и пути их преодоления: теоретические и организационно-правовые проблемы применения наказания / Баранов П. П. – Уфа : УВШ МВД СССР, 1990. – 182 с.
7. Безчасный В. М. Работа с персоналом : науч.-практ. пособие / Безчасный В. М. – М. : Моск. акад. МВД России, 2005. – 321 с.
8. Коинкова Н. А. Условия профессиональной деятельности как причина возможных личностных деформаций / Н. А. Коинкова // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2001. – № 1 (15). – С. 33–37.
9. Лазарев В. В. Понятие и разновидности нетипичных ситуаций правоприменительного процесса / В. В. Лазарев // Применение советского права : сб. науч. тр. Свердловского юрид. ин-та. – Свердловск, 1974. – Вып. 30. – С. 54–56.